

6. РДАЛМ. – Фонд 2081. – Оп.1. – Спр.727. – 243 арк.
7. РДАЛМ. – Фонд 2081. – Оп.1. – Спр.381. – 174 арк.
8. РДАЛМ. – Фонд 2081. – Оп.1. – Спр.178. – 43 арк.
9. Тримбач С. Олександр Довженко: Загибель богів. Ідентифікація автора в національному часопросторі / С.Тримбач. – Вінниця: Глобус-Прес, 2007. – 800 с.

*Петро Чернега
Іван Дробот*

Український народ доби Другої світової війни у творчості О. Довженка

На основі аналізу творчості О. Довженка і вітчизняної та зарубіжної історіографії висвітлюється трагічна доля українського народу в роки Другої світової війни, його героїчна боротьба з ворогом, втрати і вагомий внесок у перемогу.

Ключові слова: *Друга світова війна, сталінський режим, український народ, Україна.*

On the basis of creativity Dovzhenko and domestic and foreign historiography highlights the tragic fate of the Ukrainian people during the Second World War, his heroic struggle against the enemy, and the loss of a significant contribution to the victory.

Key words: *World War II, Stalin's regime, Ukrainian people, Ukraine.*

Життя і творчість геніального українського кінорежисера і письменника О. Довженка відомий літературознавець і кінокритик Р. Корогодський назвав «дзеркалом колоніального минулого України» [20, с. 109]. Митець був свідком страшного горя, нестерпних страждань і наруги, величезних втрат, яких зазнав український народ після поразки національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., коли знову потрапив у московське колоніальне ярмо, у роки трьох

голодоморів, організованих радянською владою, і в добу Другої світової війни. Він змушений був творити нову комуністичну культуру, перебуваючи під суворим наглядом каральних органів сталінського режиму.

Натомість, вогонь пожарищ війни, розв'язаної Гітлером і Сталіним не спалить О. Довженка, не згасить його любов до Батьківщини, а очистить душу художника, посилить глибоке аналітично-критичне й образне розуміння соціальних і політичних проблем так званого комуністичного будівництва, синівського морального зобов'язання перед рідним багатостраждальним народом – допомогти йому вижити й перемогти.

23 вересня 1939 р. О. Довженко виїхав як політпрацівник і керівник операторської групи Київської кіностудії до Західної України для пропаганди радянського ладу і висвітлення «визвольної війни за возз'єднання Західної України і Західної Білорусії» відповідно з УРСР і БРСР, де працював близько двох місяців. «Я бачив масу людей, на очах яких були сльози, людей, які не соромлячись плакали. Це були радісні сльози визволення і щастя», – розповідав митець [25, с. 138–139], який багато разів виступав перед населенням у містах і селах Західної України, передаючи йому «братерський більшовицький привіт». Фільм «Визволення», знятий його операторською групою у 1940 р., виявився пропагандистським, ідеологічно заангажованим, де помпезно й парадно зафіксовано радість возз'єднання українців: «Нарешті розідралося небо, попадали, зникли вороги. Сестри найшли одне одну, збіглися близнята, крикнули од радості, заплакали, обнялися. Вибух півтисячолітньої приспаної правди був такий сильний, що на мить одну ніби освітив увесь світ» [13, с. 216].

Натомість, О. Довженко зумів таки показати суперечливий характер подій, розпач і перелякані обличчя галичан, які з перших місяців встановлення радянської влади зазнали жорстоких переслідувань, насилля і репресій, що супроводжували суспільно-політичні, економічні та культурні перетворення сталінського режиму. Він 2 липня 1942 р. занотує в щоденнику, що сестри «розімкнули обійми, радість уступила місце непевності, непевність сумніву, сумнів змінився здивуванієм, здивуваніє розчаруванням, а потім гнівом і

обуренням. Хтось сказав – сказано було, що треба ув'язнювати, гнобити, стріляти у спину, висилати, зневажати, плювати в душу, ганьбити, не прощати, нічого не простити!!!» [13, с. 216]. І не простили. Сталінський режим у процесі радянзації Західної України лише протягом вересня 1939 – 1940 років знищив, репресував й депортував у північно-східні регіони СРСР понад 1173 тис. осіб, що становило 10 % населення краю. Більшість з них були українці й поляки [1, с. 154]. Влада ліквідувала приватну власність на землю, загнавши селян у колгоспи, націоналізувала промислове виробництво, заборонила підприємництво населення, діяльність творчих літературних, мистецьких і просвітницьких організацій, фінансово-економічних й кооперативних товариств, жорстоко переслідувала й ув'язнювала представників української автокефальної православної і греко-католицької та католицької церков.

Довженко, після завершення возз'єднання українського народу в єдиній Україні, 30 червня 1945 р. занотує в щоденнику: «... Уперше за тисячу літ, за всю нещасливу історію об'єднався він в єдину сім'ю ... Буде єдино стадо і один пастир... Одягнемо прекрасну Буковину, мальовничу слов'янку в церабкопівський бушлат, землистий пацюкового покрою, вишлемо мягкосердечне і сльозливе, обвинуватимем покарених і вишлем до Сибіру, і будемо тихенько ненавидіти одне одного і топити, перевиконуючи план при всякій нагоді! І буде нас багато знову, як ніколи, по горах, по долинах, ой буде нас, брати мої, по чужих далеких східних українках» [13, с. 342 - 344].

Пророцтво українського генія справдилося у самих жорстоких формах і змісту. Протягом 1944 – 1950-х рр. сталінський режим у боротьбі з національно-визвольним рухом ОУН – УПА репресував ще майже 500 тис. осіб, з яких понад 153 тис. було вбито, 134 тис. заарештовано й покарано, і понад 203 тис. депортовано до північно-східних регіонів СРСР [26, с. 47]. Окрім того, за угодою між урядами УРСР і Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. у 1944 – 1946 рр. насильно переселили з України до Польщі 810415 осіб з 985302, які мешкали в республіці, а з Польщі в Україну – 482880 людей [3, с. 243; 34, с. 225]. За роки Другої світової війни

населення Західної України зменшилося з 9,4 млн. до 3,5 млн. людей. Особливих втрат зазнали етнічні українці. У 1939 р. їх було 7,95 млн., а через 30 років у 1970 р. – 7,82 млн. осіб, що свідчить про репресивний характер політики радянської влади щодо українства [1, с. 154; 35, с. 76].

З перших днів німецько-радянської війни О. Довженко був сповнений болісних роздумів, сумнівів і протиріч щодо правдивої оцінки трагедії «велетенської битви в історії народів». 23 червня 1941 р. в Одесі у газеті «Большевитское знамя» та інших понад 13 радянських виданнях виходить його стаття «До зброї», де автор закликає «до зброї все, що є живе духом... до роботи, до самовідданості... товариші співвітчизники!» [11, с. 21].

Довженко у своїх творах і щоденникових записах одним із перших звертає увагу на проблеми влади, її кадрової політики, ідейно-виховної роботи, соціально-гуманітарні аспекти німецько-радянської війни та її трагічні наслідки для українського народу: «Образ нещасної моєї України, на полях, на костях і на сльозах і крові... заслонив уже в моїй душі все. З ним і закінчу своє життя» [13, с. 182]. Вустами нескореного чернігівського селянина, свого батька, який помирав у окупованому ворогом Києві від голоду, він «проклинав Сталіна за невміння правити і воювати, за те, що мало готував народ до війни і віддав країну на розорення Гітлеру, нагодувавши перед тим Німеччину і помігши їй підкорити собі Європу» [13, с. 270].

Митець, вхожий у коло представників вищих ешелонів влади, знав, що військово-технічне й політичне співробітництво СРСР з Німеччиною протягом 1922 – 1933 років сприяло створенню основ могутнього воєнно-промислового комплексу Третього рейху. А торговельно-кредитна угода від 19 серпня 1939 р., пакт про ненапад 23 серпня 1939 р. і господарський договір 11 лютого 1940 р. відновили співпрацю СРСР і Німеччини у військовій, економічній і політичній сферах: спричинили розподіл Європи і загарбання нових країн, обмін технологіями й передачу військових таємниць, поставку озброєння і стратегічної сировини. Радянський Союз отримав від Третього рейху кредит на 200 млн. марок, а зобов'язувався поставити Німеччині товарів на 180 млн.

марок. Гітлер виконав свої зобов'язання лише на 50 %, тоді як сталінський режим поставив майбутньому ворогові до 22 червня 1941 р. 1,4 млн. т. зерна, 101 тис. т. бавовни–сирцю, 11 тис. т. льону, 865 тис. т. бензину, 140 тис. т. марганцю, 26 тис. т. хрому, 14 тис. т. міді, виконавши майже повністю умови угод [10, с. 13 – 21].

У наступних численних виступах перед бійцями, населенням міст і сіл воєнної доби, дикторських текстах на радіо О. Довженко емоційно, образною високохудожньою мовою піднімає радянську людину, начинену ідеологічним мотлохом комуністичної пропаганди, яка зазнала жорстоких репресій і терору Голодомору-геноциду, як український народ, якими сталінський режим прагнув відчужити людську сутність від національної, знищити національну ідентичність, гідність і культуру, на боротьбу з ворогом. Він оспівує і возвеличує подвиг українців й представників інших національностей у битві з ворогом, показує становище української жінки й народу загалом, піднімає проблему людської гідності, наповнює душі оптимізмом і вірою в перемогу.

З березня 1942 р. до кінця листопада 1943 р. О. Довженко як військовий кореспондент, керівник операторської групи агітаційно-пропагандистських бригад радянських митців періодично перебував на Південно-Західному й Українських фронтах, де виступав перед бійцями та занотовував свої спостереження в щоденники, що будуть покладені в основу кіноповістей «Україна в огні», «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні», «Повість полум'яних літ», оповідань «Ніч перед боем», «Відступник», «Стій, смерть, зупинись», «Незабутнє», «На колючому дроті», «Воля до життя», «Перемога», «Тризна», «Федорченко», «Мати» і публіцистичних статей, де розкриє героїзм і самовідданість воїнів, «цивільний бедлам до військового часу» у збройних силах, невміння Сталіна й партійно-радянської влади правити й воювати, трагедію українського народу й окремої людини у війні, історичні, психологічні та соціально-гуманітарні аспекти її поведінки, життя і смерті [11, т. 1, с. 390 – 428; т. 2, с. 6 – 208; т. 3, с. 230 – 341].

Лише протягом літньо-осінньої кампанії 1941 р. через злочинно бездарне

керівництво збройними силами з боку Сталіна і командного складу Червоної армії, «...дурноголових генералів, що були колись унтерами і залишалися», німецькі війська розгромили більш ніж 300 радянських дивізій, у яких налічувалося 5 млн. солдатів і офіцерів. У полон потрапили 3,8 млн. військових, серед яких щонайменше 1,5 млн. становили українці [7].

Сталін та його оточення, намагаючись реабілітувати себе за поразки та трагічні втрати у початковий період війни, видадуть 6 серпня 1941 р. наказ № 270 Ставки Верховного Головного командування Червоної армії, за яким «командиров и политработников во время боя срывающих с себя знаки различия и дезертирующих в тыл или сдающихся в плен врагу, считать злостными дезертирами, семьи которых подлежат аресту как семьи нарушивших присягу и предавших Родину дезертиров. Обязать всех вышестоящих командиров и комиссаров расстреливать на месте подобных дезертиров из начсостава» [6].

У щоденникових записах 29 травня 1942 р. О. Довженко засуджує жорстоку цинічну й нелюдську політику, ведення війни сталінським режимом. «Понад два мільйони нещасних синів України..., – залишені напризволяще командирами..., – блукають у прифронтовій смузі, щоб перейти до нас, – а ми, – пише він, – замість того, аби зробити все, щоб вони хутчій перейшли, і кинути їх у бій...об'явили їх державними злочинцями і гонимо їх у табори...Боже, які ж бо ми нерозумні, погані вчителі і керівники. Як мало у нас, очолених найвищою ідеєю братства, гуманізму-комунізму, чуйної, навіть простої практичності державної, як мало у нас, по суті кажучи, любові до нашої людини, вона у нас замінена холодною формулою вірності ідеї Радянського Союзу і патетичним вигуком – народ безсмертний, брати і сестри» [13, с. 167]. У «Листі до льотчика», що був опублікований у фронтовій пресі й поширений на окупованій території України, митець піднімає проблему перебіжчиків і полонених та закликає їх переходити «на наш бік», що немало бійців зробили [25, с. 169].

Коріння селянського сина, геніального художника, глибоко занурене в

національний ґрунт, і крона, що розвивалась у безмежжі загальнолюдських інтересів, не дали О.Довженку спокійно спостерігати, як його «денационалізований, історично несвідомий народ, заплутаний і спантеличений, і чимсь в основі невдоволений, темний, темна етнографічна маса котиться у прірву небуття... Народ тяжко хворий, у огні сліпий потерпає і гине через нас і згине – не стане й сліду на землі. Плачу я. Заморять його, сплять хати, вимре з голоду. Уже опухлі ноги, розстріляють за зради мужчин і жінок, повішають німці, постріляємо і повисилаємо ми, і останеться пустка, велика руїна національна по формі і соціалістична по змісту... Народ наш загибає... Гине... Велика тризна...» – занотовує митець 25 травня 1942 р. у щоденнику [13, с. 151].

Творчість О. Довженка пронизує прагнення розкриття й вирішення проблем злочинної байдужості, цинізму і жорстокості режиму до долі людини, «убожества у вправах виховання», а натомість масових розстрілів «зрадників і безбатченків, яких ми самі поплодили» [13, с. 202]. Будучи свідком ненависті до українського народу не лише зі сторони московської влади, а й командирів військових підрозділів, окремих представників інтелігенції, він щиросеречно переживає за його долю: «Придется после войны расстрелять миллион украинцев», – прицілюється уже «руський» поет Долматовський, син заарештованого за зраду професора, бувший перекладник у німецьких військ, «окруженець» ...Євреї явно «спасають Росію» [13, с. 206].

Довженка глибоко вражає на війні безприкладний героїзм і мужність рядових бійців і командирів середньої ланки й бездарне керівництво Червоною армією з боку Сталіна, Генерального штабу і вищого командного складу. У травневій битві 1942 р. за визволення Харкова німецька армійська група генерал-полковника Клейста і 6 армія Паулюса оточили й знищили три армії радянських збройних сил, загальне керівництво якими здійснювали маршал Тимошенко і Хрущов. У боях загинуло 170 тис. і потрапило у полон 240 тис. бійців і офіцерів, знищено й захоплено 2026 гармат, 538 літаків, 1249 танків. «Жаль, – занотує митець 3 червня 1942 р. у щоденнику, – що стільки людських

трагедій у життя і смерті може поробити, можливо, одна, дві ординарні людини» [13, с. 178].

Розгромом чотирьох армій (6, 21, 28 і 40) Південно-Західного фронту німці нанесли «один з найтяжчих ударів по Україні» і завершили її окупацію. 12 липня 1942 р. О. Довженко зробить черговий запис у щоденнику: «Тут загинула величезна кількість українців...Український чесний народ поніс найтяжчі жертви у цій війні. Бився чесно, одверто, безоглядно. Народ поліг у боях» [13, с. 230].

Неправди й перебільшень не було у цих оцінках військового кореспондента, нашого геніального земляка. Україну обороняли військові частини, сформовані за територіально-кадровим принципом, тобто з населення республіки. Влада до повної окупації на початку 1942 р. України мобілізувала до армій Південно-Західного і Південного фронтів близько 3185 тис. українців [29, с. 20]. Переважна більшість з них потрапила у полон і загинула, захищаючи рідну землю. «Хто ж ще б'ється і бився поруч з ним?» – запитує О. Довженко. У відповідь: «Руські. Решта євреї, особливо цілі, чорт їх падлюк не взяв, не воюють, не хочуть умирати. Чеченці, інгуші, абхази, азербайджанці, грузини, казахи, узбеки і туркмени – все це дерьмо. Живуть, як скоти, етнографічний мотлох, спекулюють на війні, крадуть зброю і одягу. Коли зважити все – ніхто таких жертв і руйнацій не поніс, як Україна, ніхто так не поніс смертельних боїв, як українці» [13, с. 230]. Пророчі слова художника на першому місяці другого року німецько-радянської війни знайдуть підтвердження і в наступних роках.

Німецькі джерела містять дані, що після першого визволення Харкова навесні 1942 р. радянськими військовими частинами було мобілізовано і п'ятнадцятилітніх українських юнаків. Понад 15 тис. чоловік від 15 до 45 років у власному цивільному одязі без зброї – одна гвинтівка на 5 – 10 осіб – негайно були відправлені на фронт [23, с. 337]. Командири і політруки Червоної армії обґрунтовували свої нелюдські дії наказами: «Цим трудом й своєю кров'ю ви повинні змити вашу провину перед Батьківщиною та її великим вождем

Сталіним» [14, с. 59]. Органи НКВС також забрали 5 тис. дівчат для підготовки їх на агентів розвідки, а 4 тис. жінок, які мали зносини з німецькими військовими, навіть вагітних і тих, хто вже мали дітей, розстріляли [23, с. 337 – 338].

Після окупації ворогом України О. Довженко разом з військами Південно-Західного фронту відступає у східні регіони Росії. Спостерігаючи відхід радянських військ і евакуацію виробничих потужностей у глибокий тил, він занотує в щоденнику: «Армії не вміють одступати. Німці в оточенні гинуть, себто дорогою ціною продають своє життя. Ми не гинемо так, ми тікаємо. І нас по дорогам б'ють німці. Все одно смерть. Так треба ж продати життя, якщо вже на те пішло, дорого, за велику кров ворожу. А що евакуїрують? Дивани, стільці, говно всяке, всяку чепуховину...» [13, с. 230]. Від себе доповнимо, що аналіз архівних документів Свердловської і Челябінської областей показав, що першими були евакуйовані у тил сім'ї працівників апарату НКВС, НКДБ, командного складу Червоної армії і партійно-радянської номенклатури, а не робітники і спеціалісти з устаткуванням заводів і фабрик. З КПБУ, яка налічувала понад 560 тис. членів, панічно втекли на Схід 95 235 тис. комуністів відповідальних працівників органів влади [33, с. 95–96]. Натомість, «на найважливіших металургійних, коксохімічних та вогнетривких заводах Сталінської області евакуація була зірвана», – доповідав Державному комітету оборони (ДКО) нарком чорної металургії СРСР І. Тевосян [15, с. 23].

Любов до України, біль і страждання за трагічну долю рідного народу не полишали О. Довженка і в тилу: «Чи доживу я до кінця війни? Чи подивлюся на пустелі, на кладовища? Чи поплачу на руїнах і перелічу мільйони втрат? А потім умру од горя, щоб не бачити, як заселятимуть тебе, мати моя Україно, чужими людьми, як каратимуть твоїх недобитків синів і дочок за німецьке ярмо, за німецьких байстрюків, за каторжну працю в Німеччині, за те, що не вмерли вони з голоду і діждалися нашого приходу. Прокурорів у нас вистачить на всіх ...Всі цілі і здорові, як ведмеді, і досвідчені...напрактиковані почище німців, ще з тридцять сьомого року» [13, с. 230 – 231].

Великий син свого народу і геніальний митець не мав сумніву, що його побоювання справдяться. Він, відступаючи з військами до Саратова, ще яскравіше побачив «всі ...хиби, всі болячки» московської влади, убогість і бруд російських міст і сіл. Довженко 12 липня 1942 р. у Балашові Саратовської області занотує: «Убогий руський брудний городок...Люди тут злі й жорстокі, – каже мені наша киянка, яку доля загнала сюди під час евакуації..У Саратові неприємні люди. Грубі і некрасиві. Багато облич бандитсько-хуліганських. Місто без смаку, як і всі руські міста, що я бачив... Бідність, сірість, та ж, що і скрізь», – записує художник у дорозі від Саратова до Тамбова [13, с. 232, 239, 242].

У пошуках відповідей на те, що спричинило масу проблем комуністичного будівництва і яка роль і місце в цьому росіян О. Довженко 9 квітня 1944 р. в Москві занотує: «Что есть в грязном некрасивом непричесаном русском человеке? Исконное стремление к чуду, к великому, к лучшему, к всеобщности. Стремление к переустройству мира. Отсюда и Октябрь...» [13, с. 324]. Попри все вище сказане митцем про росіян, він ніколи не бажав зла цьому народу, як і іншим, «...а бажав перемоги, слави й добробуту на довгі віки». Він бачив, що у нього «...є якась масова величезна потреба, в якихось інших нових формах життя на землі. Се я чую скрізь. Сього я не чув і не чую тільки серед керівних осіб» [13, с. 307, 319].

Довженко, аналізуючи соціальну політику радянської влади, стверджує, що «багата держава, яку утворюють бідні люди – абсурд. Держава не може будувати свій добробут на бідності й обдертості своїх громадян...Багатство – сила. Бідність – слабкість. Ми виховали слабкість. І вона обернулася до нас своєю страшною стороною» [13, 242 – 243]. Письменник і публіцист жахається реальної дійсності: «Страшна думка пронизала недавно мою свідомість. У нас лише сильним дано право на безсмертя – вождям, великим митцям, полководцям чи героям, одне слово, невеличкій меншості сильних». Натомість, продовжує він «величезна кількість малих людей...позбавлена перспективи і жодної надії... У малої людини одібрано щось велике і важливе. Сумно і

страшно, і безрадісно їй стало. Вона стала безпорадною в серці своєму, піщинкою в океані» [13, с. 327].

Натомість, художник глибоко переконаний, що «життя народу – у жнивах ланів. Воно у виноградних гронах, в усмішці неба і сльозах його – у дошах, росах, що падають на плоди садові. Воно не в законах адміністрацій, а в труді і любові. Не кажіть мені ніколи, що для вождів народу доброта і кротість шкідлива... Керівники народів ще не спробували її. Вони запевняють, що зменшили зло строгостю. Але зла багато між людьми, і чи зменшилося воно – сього не видно» [13, с. 307].

У 1942 р. О. Довженко, незважаючи на часту хворобу серця, понад шість з половиною місяців перебував при штабі Південно-Західного фронту. Він написав українською і російською мовами 8 статей, 10 оповідань, п'єсу і 2/3 сценарію «Україна в огні», а також виступив з численними промовами перед бійцями й населенням неокупованих територій [2, с. 183]. Закликаючи народи СРСР до боротьби з ворогом він ніколи не забував про свій народ, Батьківщину. У промові на Другому антифашистському мітингу представників українського народу 30 серпня 1942 р. в Саратові, митець скаже: «Стою на мітингу серед братів і великий біль та гнів розпалюють мою душу. Стою лицем на захід, до моєї полоненої матері–України... Украшав і возвеличував ти землю, брате мій. Возвелич її своїми подвигами ... Стань золотим пам'ятником на кривавих своїх просторах, стань гордим і безсмертним...» [25, с. 176 – 177].

Заклики письменника до самовідданої боротьби з ворогом знайшли масовий відгук у бійців, були перекладені на мови народів СРСР і світу. Сталін подякував О. Довженку за те, що у своїх творах «він сказав народові, армії те, що конче потрібно було сказати»¹ [18, с. 263].

Гітлерівський окупаційний режим в Україні, що тривав майже чотири роки, мав жорстокий грабіжницький характер. «Німецькі офіцери, – пише О. Довженко, – скоти і мерзотники, як на заказ. Вони огидніші від своїх

---

¹ Оцінка Й. Сталіним оповідання О. Довженка «Ніч перед боєм», опублікованого в газеті «Красная звезда» 1 серпня 1942 р.

хамських солдатів. Вони крали, били, грабували і гвалтували...» [3, с. 58]. Окупанти знищили понад 5 625 тис. цивільного населення і військовополонених, вивезли з України до Німеччини 2,3 млн. молодих людей, переважно дівчат і жінок для праці в господарстві Рейху. З інших окупованих ворогом територій СРСР було вивезено лише 500 тис. осіб [1, с. 154].

З перших днів вигнання ворога з українських земель окремі командири і воїни Червоної армії, а також органи радянської влади також жорстоко і з недовірою ставилися до населення. 18 грудня 1943 р. О. Довженко зі слів художника М. Глуценка, професора І. Соколянського і поета Ондра Лисогорського, які відвідали визволені рідні землі, запише: «...На Україні починають уже готувати до мобілізації шістнадцятиліток, що в бої гонять погано обучених, що на них дивляться як на штрафних і нікому їх не жалко, нікому» [13, с. 298]. Лише протягом серпня – жовтня польові комісаріати військових частин, які визволяли Україну, мобілізували близько 300 тис. юнаків віком 16 – 17 років. Коли командуючий Першим Українським фронтом генерал М. Ватутін на засіданні Военної ради 20 жовтня поставив питання про їх підготовку, озброєння і обмундирування, присутній маршал Г. Жуков заявив: «У чому прийшли, в тому й воювати будуть. Нащо ми друзі тут голови морочимо. На якого хріна обмундирувати і озброювати цих хохлів. Всі вони – зрадники! Чим більше в Дніпрі потопимо, тим менше до Сибіру після війни засилати доведеться». У відповідь один з небагатьох талановитих полководців війни К. Рокосовський сказав: «так це ж не війна, а геноцид народу» [21, с. 389; 22, с. 6].

«Генерал м'ясо», як називали Г. Жукова у німецькій армії, за бездарне керівництво і жорстоке, нелюдське ставлення до воїнів Червоної армії, висловив не лише своє бачення національної політики сталінського режиму. 11 лютого 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ про позбавлення окремих народів державності [17, с. 58 – 63]. 22 червня 1944 р. Наркомат внутрішніх справ і Наркомат оборони СРСР за підписами Л. Берії і Г. Жукова видали наказ про виселення «в окремі краї Союзу РСР всіх українців, що

мешкали під владою німецьких окупантів...», але «...після того, як буде зібраний урожай і зданий державі для потреб Червоної армії» [28]. До сьогоденішнього дня деякі історики сприймають його як фальшивку, скомпоновану ворогом. Але Ф. Чуєв у книзі «Солдаты империи», виданій у Москві в 1998 р., надрукував цей наказ. Документ йому передав, а також повністю підтвердив його ідентичність нарком внутрішніх справ Української РСР у 1944 р. В. Рясний, який зазначив, що «декілька ешелонів мої хлопці заповнили і відправили, але згодом виконання цього наказу нагло припинилося» [24].

Сталінський режим у роки війни депортував зі своїх споконвічних територій 12 народів [28, с. 37], назагал близько 3,5 млн. людей, з яких до 1,5 млн. українців [2, с. 44].

Довженко особливо переймається трагічною долею українського села, жінок, які виконували всю важку сільськогосподарську роботу в роки війни, а у період окупації зазнали ще й невимовних знущань і гвалтувань від ворогів. 6 березня 1942 р. у Ворошиловграді він запише у щоденнику: «Велика і надзвичайна тема – українська жінка і війна. Хто виніс і витяг на своїх плечах найбільш лиха, жорстокостей, ганьби, насильства? Українська мати, сестра, жінка, улюблена. Горе, горе, чому ти так полюбило народ мій многотраждальний? Чого влізло ти в нашу історію, як гадина в серце, і не вигнати тебе, не закласти» [13, с. 51, 57].

Герої творів О. Довженка – переважно селяни, як сержант Іван Орлюк з Наддніпрянщини у «Повісті полум'яних літ», «звичайний переможець...у світовій війні», який завжди носив з собою вузлик української землі і над усе любив «орати, косити, молотити ...сіяти, садовити, плекати, щоб росло. Тоді я сторукий» [12, с. 113]. Митець, піклуючись про долю селян, з листопада 1943 р. запропонував секретарю ЦК ВКП(б) Г. Маленкову реформувати землекористування у колгоспах, де вони мають присадибну ділянку лише 0, 25 га.: «Я доводив, що $\frac{1}{4}$ га на родину – це шкідлива, нежиттєва річ...Треба не бідністю заганяти основних людей країни до колгоспів, а навпаки – достатком і

законним обов'язком...». Довженко пропонував виділити «...цілий гектар на родину, щоб було де працювати підліткам, дітям чи дідам з бабами, чи й собі у вільний від колгоспу час» [13, с. 262]. Натомість, його пропозиції щодо поліпшення життя колгоспників викладені також першому секретареві ЦК КПБУ М. Хрущову не були втілені в життя. На український народ насувався третій голод 1946 – 1947 рр., організований радянською владою за 30 років будівництва комунізму.

Довженко протягом 1943 р. працює також над фільмами «Звільнення соціалістичного Донбасу», «Україна» і «Україна в огні», сценарієм «Сержант Орлюк». 5 березня ЦК КП(б)У затвердив його членом Республіканської комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецьких загарбників. Протягом травня – червня він листується з керівництвом Українського штабу партизанського руху і окремих загонів. Пише листа П. Вершигорі у загін С. Ковпака з проханням допомогти операторам його знімальної групи зняти епізоди партизанського життя до фільму «Битва за нашу Радянську Україну», запропонував Раднаркому УРСР розпочати роботу щодо створення музею Вітчизняної війни українського народу, а М. Хрущову клопотати перед Сталіним про заснування ордена Б. Хмельницького, що було здійснено Президією Верховної Ради СРСР указом від 10 жовтня 1943 р., а також «...організувати українську армію, бодай український корпус червоного козацтва «Запорізьку Січ» зі зразковою політчастиною і видатними заслуженими кадрами. Яке б велике це мало значення політичне, яке сильне враження справило б це на народ під час наступу» [13, с. 212].

Режисер, використавши кінохроніку вигнання окупантів з Лівобережної України, завершив роботу над фільмом «Битва за нашу Радянську Україну», прем'єра якого відбулася 19 жовтня 1943 р. у Москві. У вступному слові, перед його переглядом іноземними журналістами й представниками дипломатичних місій, О. Довженко сказав: «У фільмі тільки одна сторінка з трагічної книги українського народу... Тут – горе, злоба, протест і нагадування про те, що людство так жити не може» [25, с. 189, 191 – 193, 198]. За щоденниковим

записом О. Довженка 3 січня 1944 р.: «...Битва за нашу Радянську Україну»... «вважається кращим фільмом за увесь час Вітчизняної війни..., – і мав, - ... саму блискучу світову пресу...» [13, с. 310].

Мрії письменника про створення української армії були відображені в повісті «Перемога», де він у емоційно-героїчному стилі, з великою і щирою любов'ю до свого народу описав боротьбу українців з ворогом. Радянська цензура розцінила її як «політично помилкову і шкідливу й заборонила друкувати» [9, с. 452]. Натомість, після Тегеранської конференції керівників США, Великобританії і СРСР (28 листопада – 1 грудня 1943 р.), де Ф. Рузвельт запропонував створити у майбутньому міжнародну організацію безпеки – Об'єднані нації, X сесія Верховної Ради СРСР 1 лютого 1944 р. ухвалила закони про «Про утворення військових формувань союзних республік та про перетворення у зв'язку із цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський» та «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин та про перетворення у зв'язку із цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного у союзно-республіканський народний комісаріат», за яким всі союзні республіки стали де-юре суб'єктами міжнародного права і мали підстави для включення до складу первісних членів-засновників майбутньої ООН [9, с. 429 – 432].

Так звані конституційні перетворення не принесли змін у політичну і державну структуру сталінського тоталітарного режиму, який цілеспрямовано йшов до втілення ідеї світової пролетарської революції, включення до складу СРСР нових радянських республік в Європі після переможного завершення війни.

VI сесія Верховної ради УРСР 6 березня 1944 р. ухвалила закон про утворення Народного комісаріату оборони республіки [9, с. 454]. Проте національних військових формувань не було створено. Червона армія побудована за екстериторіальним, змішаним у національному відношенні принципом була вагомим інструментом розчинення націй СРСР у єдиному російському народі, їх русифікації й створення єдиної спільноти –

радянський народ. У інших республіках наркоматів оборони не було створено.

Трагедію українського народу і його велич у боротьбі з ворогом письменник показав у кіноповіді «Україна в огні», яку в листопаді 1943 р. подав до друку в редакцію журналу «Знамя» і продовжив підготовку однойменного фільму на Московській кіностудії. Сталін заборонив друкувати твір і демонстрацію фільму. 31 січня 1944 р. на закритому засіданні Політбюро ЦК ВКП(б), куди було запрошено О. Довженка, тиран назвав «Україну в огні» «...платформою вузького обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського й усього советського народу..., – а автора, – ...куркульським підспівувачем і відвертим націоналістом». Наприкінці він оголосив вирок українському генію: «Коли б було надруковано кіноповідь від т. Довженка залишилося б мокре місце...» [32, с. 340 – 342].

Митець у відповідь занотував у щоденнику: «Я знаю: мене будуть обвинувачувати в націоналізмі, в християнізмі і всепрощенстві, будуть судити за нехтування класової боротьби і ревізію виховання молоді, яка зараз героїчно б'ється на всіх грізних історичних фронтах – але не це лежить в основі твору, не в цьому річ... Я цілковито органічно заступився за народ свій, що несе тяжкі втрати у війні. Кому ж, як не мені сказати було слово в захист, коли така велика загроза існуванню повисла над нещасною моєю землею...». Довженко справедливо звинувачує сталінський режим у злочинно бездарній організації захисту українських земель і величезних втратах Червоної армії, матеріальних і людських ресурсів при вигнанні ворога, у ворожому жорстокому ставленні до населення, вбачанні чи не у кожній людині, яка перебувала в окупації, зрадника. «Ми – славні воїни, – продовжує митець, – але у нас не вистачило звичайної людської доброти до своїх рідних людей» [13, с. 271], до народу, який до війни створив потужну промисловість і сільське господарство, продукція яких у загальносоюзному виробництві напередодні війни становила: 60 % видобутку вугілля, 67,6 % залізної і 35 % марганцевої руд, 64,7 % чавуну, 48,8% сталі, 74,5 % коксу, 49,7% прокату, 58,8 % сталевих труб, 43 %

електроенергії, 73% магістральних паровозів і 33,3 % залізничних вагонів, 33 % тракторів, плугів і сівалок, 70% аміаку, міцної азотної і сірчаної кислоти, сулеми, формаліну та інших речовин для виробництва пороху, тротилу, понад 20% хліба, 75 % цукру, 20% м'яса і 15 % масла.

Евакуйовані в тил виробничі потужності, робітники і спеціалісти, вчені України були одним з вирішальних чинників створення в СРСР могутнього воєнно-промислового комплексу. Більше половини всіх продуктивних сил, введених у дію в східних тилових районах, становило наймодерніше на той час обладнання, евакуйоване з республіки, її кваліфіковані робітники й інженерно-технічні спеціалісти [33, с. 46, 127 – 130, 278 – 282].

Довженко, після розгрому й заборони кіноповісті «Україна в огні», звинувачень його в українському націоналізмі й «...за навмисне свідоме бажання повалити Радянську владу в час світової війни...» [13, с. 370], вказівок і пропозицій керівництва держави і союзного комітету кінематографії оспівувати й прославляти радянський народ, а особливо російський, у грудні 1944 р. після написання 12 текстів чорнових варіантів завершив літературний сценарій «Повість полум'яних літ» українською і російською мовами [25, с. 210, 299]. Визначальною темою цього твору стало масштабно-епічне висвітлення подій, явищ і процесів воєнної доби, життя, боротьба і найтяжчі втрати українських простих людей, проникнення в їх глибинно-суттєві особливості, відображення цілої низки справді національних характерів героїв. Кіноповість також була заборонена, а однойменний фільм був поставлений дружиною кінорежисера Ю. Солнцевою на Мосфільмі після його смерті лише у 1960 р. Натомість, видатний режисер, українець А. Тарковський заявив: «Те, що знімає Ю. Солнцева не має жодного стосунку до творчості Олександра Довженка. Генія продовжувати не можна. Не можна його й доповнити, не можна й розвивати... Довженко вклав душу в радянське кіно» [20, с. 120].

Щодо офіційної оцінки митцем ролі радянського партизанського руху, то вона була позитивною. Влада і радянські історики доклали величезних зусиль для ідеалізації й фальсифікації партизанської боротьби з ворогом. Натомість,

закликаючи людство до мирного життя після закінчення Другої світової війни, 3 вересня 1945 р. О.Довженко запише у щоденнику: «Я хочу працювати. І хочу вірити до смерті, що не потрібні уже будуть людству дурні генерали, полковники, ідіотичні танки і гармати, і весь оцей смітник атавістичних дурниць, всі оці пам'ятники великим вбивцям і їх коням, і готтентотські почесті снайперам, маршалам і божевільним партизанам, що занапали в десять раз більше своїх людей, ніж німців» [13, с. 367].

Митець не далекий від істини. Збройні сили Німеччини втратили на німецько–радянському фронті за різними підрахунками від 0,9 – 1,2 млн. до 1,9 млн. солдатів і офіцерів, а їх союзники 580 тис. Загальні військові втрати вермахту на всіх фронтах у 1938 – 1945 рр. становили близько 3,2 млн. людей. Разом втрати військових та цивільного населення Німеччини становили понад 6 млн. осіб. Близько 2,4 млн. німецьких воїнів побували в радянському полоні [23, с. 627].

Довженко об'єктивно стверджує, що «Україна поруйнована, як ні одна країна в світі» [13, с. 283]. Український напрям був основним і саме там у запеклих боях вирішувалася доля народів Європи. У 1941 – 1945 рр. на театрі воєнних дій в Україні були зосереджені від 57,1 до 76,7 % загальної кількості дивізій ворога, причому 60,5 % з них було розгромлено саме на українських фронтах, тоді як на інших зазнали поразки 176 дивізій вермахту [5, с. 567].

Американський журналіст Едгар Сноу відвідавши Україну наприкінці 1944 р. напише статтю «Почему побеждает Советский Союз», де зазначить: «Україна сплачує за своїм рахунком. Вся ця титанічна боротьба з фашизмом не була «славою Росії», а запеклою війною України, яка коштувала їй життя понад 10 млн. людей... Жодна інша країна Європи не зазнала такого руйнування міст, промисловості, сільськогосподарських угідь, загибелі стількох людей» [30, с. 6 - 7].

Матеріальні збитки України у війні були найбільшими між республік і становили 42% загальносоюзних. До Червоної армії було мобілізовано понад 9,2 млн. українців. У другій половині 1944 – на початку 1945 рр. у

загальновійськових арміях 1-го Українського фронту вони становили від 60 до 80 %, а в окремих арміях 2-го і 3-го Українських фронтів понад 50% [8, с. 61]. За неповними даними понад 5,7 млн. українців-воїнів загинули в боях з ворогом й полоні [31]. Довженко як член Республіканської комісії з встановлення і розслідування злочинів німецьких загарбників не міг не знати втрати українців у війні. 29 вересня 1945 р. він просить «щоб не одібрала в., – нього., – доля сліз і плачу по п'ятнадцяти мільйонах смертей мого нещасного вимученого народу. Коли подумаю, що сталося й що робиться, скільки страждань, кривди, смерті, жорстокості нелюдської неземної, пекельних мук, нечуваної люті катувань, неправди, прихованих скорбот, лжи, заслання і розстрілів...Скільки нелюбові до народу і боязні його невсипущого духу! Боже мій...Я не знаю нічого страшнішого на світі» [13, с. 371].

Митець, якого лишили всіх посад у державних і громадських організаціях, заборонили повернутися в Україну, з болем і сумом спостерігаючи ейфорію й бравурну кампанію ідеалізації та прославляння ролі Сталіна і партійно-радянської влади у здобуті перемоги над ворогом, звинуватив режим у тому, що він завалив Німеччину трупами і залив її кров'ю своїх громадян. «...Саме...вони великі величчю історичної своєї місії» [13, с. 366]. Втрати СРСР у німецько-радянській війні становили від 44 до 50 млн. людей. Більше половини з них, 27 млн. осіб – військові. Лише у бойових діях Червоної армії протягом 1942 р. загинуло понад 6 млн. солдатів і офіцерів. Від 5,9 до 6,3 млн. воїнів потрапили до німецького полону, з яких близько 4 млн. загинули [19; 20, с. 364 – 366; 35]. Воєнні втрати союзників СРСР становили 940 707 людей [23, с. 626 – 627].

Довженко, спостерігаючи за найстрашнішою картиною мук, болю і страждань свого народу, під загрозою смерті у творах й особливо щоденниках розкрив правду війни. Митець став в українській культурі ХХ ст. «найсокровеннішим, найглибиннішим виразником, речником усіх трагічних суперечностей буття українського народу, його історії» [20, с. 117]. Він сформулював концептуальну оцінку Другої світової війни, місце і роль у ній

України, проблеми життя і смерті її народу: «На українських ланах і селах в огні і полум'ї рішається доля людства, рішається велетенська проблема світової гегемонії, рішається доля людства на нашій недолі. Така нещаслива земля наша. Така наша доля нещаслива...Світе мій убогий! Покажи мені, де на тобі пролилося ще стільки крові, як у нас на Україні! Нема другої України. Нема!» [13, с. 89, 101].

У роки війни надія О. Довженка на втілення в СРСР комуністичних ідеалів поступово зникає і він засуджує сталінську концепцію класової боротьби, яка породила насильство, жорстокі репресії і масове винищення людей та депортації цілих народів, голодомори українців, догматизм, систему пропаганди і виховання молоді, нищення національних культур, що спричинило соціальні та морально-психологічні мутації радянських людей.

Джерела і література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953.: У 2-х кн. – Кн. 1. – К., 1994.
2. Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории. – 1990. - № 7.
3. Буцько О.В. К истории украинско-польского переселения 1944 – 1946 гг. // Україна у другій світовій війні. Уроки історії та сучасність. Матеріали міжнарод. наук. конф. (27 – 28 жовтня 1994 р.). – К., 1995.
4. Вегеш М. Карпатська Україна (1938 - 1939). Соціально-економічний і політичний розвиток. – Ужгород, 1993.
5. Великая Отечественная война Советского Союза 1941 – 1945. Краткая история. – М., 1970.
6. Военно-исторический журнал. – 1988. – №9.
7. Война. Народ. Победа 1945 – 1990 // Известия. – 1990. – 9 мая.
8. Гриневич В.А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання // Україна у другій світовій війні. Уроки історії та сучасність. – К., 1995.

9. Гриневич В.А. Суспільно–політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.). – К., 2007.
10. Дерев'янкін Т. Воєнно-економічні аспекти генезису Великої Вітчизняної війни // Економіка Радянської України. – 1990. – № 5.
11. Довженко О.П. Твори. У 5 т. (упоряд. Ю. Солнцева, приміт. К. Волинського). – К., 1983 – 1985.
12. Довженко О.П. Твори. У 5 т. – Т. 2. – К., 1984.
13. Довженко О.П. Щоденникові записи 1939 – 1956 (укр. та рос. мовами). – Харків, 2013.
14. Дорошенко М.І. Українська трагедія. Спогади з Другої світової війни. Нью-Йорк. – 1980.
15. Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производственных сил СССР в 1941 – 1954 гг. Сб. статей и воспоминаний. – М., 1966.
16. Історія України: Док. Матеріали. Посібник / уклад., коментарі В.Ю. Короля. – К., 2002.
17. Ибрагимбейли Х.М. Сказать правду о трагедии народов // Политическое образование. – 1989. – № 4.
18. Коваленко М.М. Йду за Довженком. Полум'яне життя: Спогади про Олександра Довженка.- К.: Дніпро, 1973.
19. Козлов В.И. О людських потерях Советского Союза в Великой Отечественной войне // История СССР. – 1989. – № 2.
20. Корогодський Роман. Довженко: «Голос тисячоліття», або хто напише «Новий Кобзар»? // Сучасність. – 1995. – № 12.
21. Король В.Ю. Історія України. – К., 2008.
22. Король В.Ю. Проект Концепції національної пам'яті про Другу світову війну // Історія в школі. – 2010. - № 1.
23. Косик В. Україна і Німеччина у II Світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Лондон. – 1993.
24. Криворотько А. «Джентльменська» угода голворізів // Українське слово. – 1999. – 18 лютого.

25. Куценко М.В. Сторінки життя і творчості О.П. Довженка. – К., 1975.
26. Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского Пленума ЦК КПСС и другие документы. Под. ред. А.Н. Яковлева. – М., 1999.
27. Літературна Україна. – 1992.- 27 лютого.
28. Межнациональные отношения: исторический опыт и исторические проблемы // Политическое образование. – 1989. – № 8.
29. Муковський І., Лисенко О. Український геополітичний фактор в часи другої світової війни // Трибуна. – 1999. – № 5 – 6.
30. Сноу Едгар. Почему побеждает Советский Союз // Ровесник. – 1983. – № 5.
31. Соколов Б. Про «криві» дзеркала російської історії Другої світової війни та Україна // День. – 2014. – 19 – 20 вересня.
32. Сталин И.В. Речь на заседании Политбюро ЦК ВКПб 31 января 1941 года // Сочинения. – Т. 18. – Тверь, 2006.
33. Чернега П.М. Виробнича діяльність і матеріально-побутове становище робітників України у роки Другої світової війни. – К., 2006.
34. Щерба Г. Депортація населення з польсько-українського пограниччя 40-х років // Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнарод. наук. конф. 29 – 31 травня 1992 р. – Кам'янець-Подільський, 1992.
35. Яковлев А. Войну надо очистить от вранья // Аргументы и факты. – 2005. – № 8.
36. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30 – 50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995.